

УДК: 159.9.072.43

doi: 10.15330/ps.6.1.194-202

Світлана Прахова

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

svetlankaprakhova@gmail.com

**ЛОНГІТЮДНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ФРУСТРАЦІЇ УЧНІВ
РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП**

У статті представлено результати лонгитюдного дослідження феномену фрустрації серед учнів різних вікових груп. Показана динаміка зміни типів і напрямків реакцій учнів різних вікових груп на фрустраційні ситуації протягом трьох років. Підтверджена думка про відносну стабільність реакцій на фрустрацію в рамках зазначеної вікової категорії. Зафіксована зміна в динаміці відповідей учнів на користь E-реакцій (за напрямком) та ED-реакцій – за типом ближче до останнього року лонгитюду.

Розкрито складну багаторівневу структуру та природу фрустрації. Показано, що принципово важливе значення в процесі виникнення фрустраційних станів відіграють мотиваційні, поведінкові, когнітивні та емоційно-вольові компоненти психіки людини. Зазначено, що для цілісного розуміння феномену фрустрації необхідним є розмежування таких категорій, як фрустратор, фрустраційна ситуація, фрустраційний поріг, фрустрованість, які є взаємопов'язаними елементами в загальній структурі виникнення фрустрації.

Акцентовано увагу на тому, що в загальному розумінні феноменом фрустрації можна вважати складне структурно-системне утворення, що має циклічний характер, який полягає у багаторівневому і складному процесі переходу від фрустрованості до фрустрації.

Ключові слова: феномен фрустрації, теорія фрустрації, детермінанти, фрустраційна ситуація, фрустраційна реакція, лонгитюдне дослідження.

Постановка наукової проблеми. Аналіз природи фрустрації у сучасній психологічній науці становить значні труднощі, які обумовлені відсутністю єдиного розуміння зазначеного явища і загальних показників його чинників та проявів. Більшість існуючих концепцій фрустрації створені на основі тих підходів, які виникли ще на початку ХХ ст. у межах західноєвропейської та американської психологічної думки і на сьогоднішній день потребують суттєвих змін та уточнень.

Стан дослідження проблеми. Серед провідних авторів, що розробляли теорію фрустрації варто виділити наступних: С. Розенцвейг [9] ("евристична теорія фрустрації"), Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Дуб, О. Маурер, Д. Сірс [7] ("фрустрація-агресія"), Р. Баркер, Т. Дембо, К. Левін [6] ("фрустрація-регресія"), Н. Майер [8] ("фрустрація-фіксація"). І хоча три останні теорії і були створені суто в рамках біхевіористського підходу, вони стали основою для подальших досліджень феномену фрустрації в контексті інших психологічних шкіл і напрямків. Зокрема, в другій половині ХХ ст. зазначена проблема стала об'єктом досліджень радянських психологів (М. Левітов [5], Ф. Василюк [1] та ін.), які розглядали її в рамках діяльнісного підходу і віднесли фрустрацію до категорії психічних станів. Сучасні дослідження феномену фрустрації у своїй більшості представлені

прикладними експериментальними роботами окремих психологів, які розглядають зазначену проблему в ракурсі її зв'язку з іншими психологічними явищами та процесами.

Мета і гіпотеза дослідження. Перспективність і практична значущість розробки проблем фрустрації на емпіричному рівні зумовили вибір мети та програми нашого дослідження. У зв'язку з цим нашою метою стало проведення порівняльного аналізу впливу вікових особливостей на характер фрустраційних реакцій учнів різних вікових груп методом лонгітюдного дослідження. В ході роботи було висунуто припущення про те, що фактор часу, як аналог незалежної змінної, може виступати однією з детермінант фрустрації учнів на різних етапах їх навчання в школі.

Організація та методи дослідження. Організація лонгітюдного дослідження проходила на базі Криворізького науково-технічного металургійного ліцею № 16 протягом чотирьох календарних років (з 2011 по 2014 рр.). Загальну вибірку склали 98 учнів (25 – молодші школярі (2003 р.н.); 33 – молодші підлітки (2000 р.н.); 40 – старші підлітки (1998 р.н.)). Вибірка учнів молодшого шкільного та молодшого підліткового віку вивчалася протягом трьох років, а вибірка старших підлітків аналізувалася протягом чотирьох років (з метою дослідження особливостей переходу від старшого підліткового до юнацького віку). Діагностичний зріз проводився раз на рік (у жовтні місяці) з метою фіксації динаміки змін реакцій учнів на фрустраційні ситуації.

В якості основної методики для вивчення фрустрації ми використали класичний варіант малюнкової методики вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга "Rosenzweig Picture – Frustration Study, PF Study" (в адаптації Н. В. Тарабриної, 1984) [3]. Зазначений тест має дві форми (дитячу і дорослу), які суттєво відрізняються одна від одної за змістом ситуацій, зображених на стимулюючих малюнках. Варто зазначити, що авторський варіант методики С. Розенцвейга має нечітко визначені вікові межі застосування. Дитячий варіант тесту рекомендується використовувати по відношенню до учнів віком від 4 до 13 років. Доросла версія тесту застосовується з 15 років. В інтервалі ж від 12 до 15 років передбачається використання як дитячого, так і дорослого варіантів тесту. Після проведення детального аналізу змісту стимулюючого матеріалу зазначеного тесту ми дійшли висновку, що для підлітків принципово не підходять ситуації, які зображені на малюнках дитячого варіанту тесту [2]. У зв'язку з цим для аналізу відповідей старших підлітків і юнаків ми використовували тільки дорослий варіант методики (з відповідними коментарями до окремих ситуацій).

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу отриманих емпіричних даних ми створювали сумарний профіль кожного учня, який розглядався як основний показник, що відображає характерний для певної особи спосіб реагування на фруструючу ситуацію. В нормі такий профіль має бути представлений пропорційним співвідношенням всіх типів і напрямків фрустраційних реакцій.

Інтерпретація результатів проводилася шляхом підрахунку кількості реакцій учнів за типами і напрямками реакцій з подальшим переведення цих даних у відсотковий еквівалент. Результати комплексного лонгітюдного дослідження трьох вибірок учнів показали наявність загальної тенденції до змін у напрямку збільшення кількості екстрапунітивних реакцій за рахунок зменшення імпульсивних реакцій (за напрямком) та стабільне переважаювання самозахисних реакцій (за типом).

Зазначена вище тенденція починає проявлятися в групі учнів старшого підліткового віку, напрямком реакцій яких суттєво відрізняється від учнів молодшого шкільного і молодшого підліткового віку. В зв'язку з цим, важливим бачиться аналіз тенденцій і динаміки зміни реакцій на фрустраційні ситуації як в середині окремих вікових груп, так і в межах всіх трьох вибірок учнів (з подальшою порівняльною характеристикою).

Аналіз даних логічно почати з учнів молодшого шкільного віку, які пройшли три діагностичні зрізи і показали відносну стабільність у відповідях на фрустраційні ситуації в період з 2011 (2 кл.) по 2013 (4 кл.) н.р. (рис. 1).

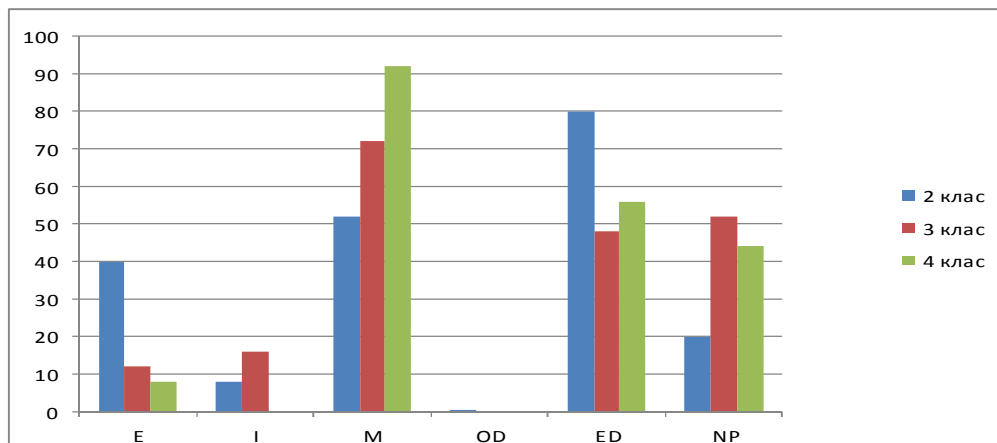

Рис. 1. Порівняльний аналіз типів і напрямків фрустраційних реакцій учнів молодшого шкільного віку протягом трьох років

Примітка. Тут і надалі: E – екстрапунітивний напрямок реакцій, I – інтрапунітивний напрямок реакцій, M – імпульсивний напрямок реакцій; OD – потребово-наполегливий тип реакцій, ED – самозахисний тип реакцій, NP – потребово-настійливий тип реакцій.

Представлені дані говорять про тенденцію до поступового заміщення екстрапунітивних реакцій у молодших школярів на імпульсивні (E-реакції: 2 кл. – 40 %, 3 кл. – 12 %, 4 кл. – 8 %; M-реакції: 2 кл. – 52 %, 3 кл. – 72 %, 4 кл. – 92 %). Такий показник свідчить про те, що для учнів молодшого шкільного віку притаманна тенденція до розгляду фрустраційних ситуацій як таких, що не мають надто важливого значення і не вимагають звинувачення жодної зі сторін. За типами реакцій наявний курс до поперемінного переважаювання самозахисних і потребово-наполегливих реакцій (ED-реакції: 2 кл. – 80%, 3 кл. – 48 %, 4 кл. – 56 %; NP-реакції: 2 кл.

– 20 %, 3 кл. – 52 %, 4 кл. – 44 %). При цьому в 2-му класі абсолютну більшість займають ED-реакції, а в 3-му та 4-му класах – ED та NP реакції є приблизно однаковими. Такі показники свідчать про відносну конструктивність профілю учнів молодшого шкільного віку.

У процесі більш детального аналізу профілів і відповідних патернів (залежно від ситуацій звинувачення і перепони) представленої вибірки молодших школярів ми розділили їх на три групи: 1) учні, профіль яких залишався незмінним протягом трьох років за напрямком реакцій; 2) учні, профіль яких залишався незмінним за типом реакцій; 2) учні, профіль яких коливався за типами і напрямками реакцій.

До першої групи ввійшли 44 % учнів, що бачиться нам достатньо показовим в плані валідності і достовірності отриманих даних. При цьому у 40 % представників групи переважають М-реакції і тільки 4 % становлять Е-реакції. Ці дані свідчать про підтвердження вже зазначеної вище думки про важливу роль вікової детермінанти у реакціях на фрустраційні ситуації.

Другу групу склали учні, які виявили стабільність у типах фрустраційного реагування (56 %). В середині цієї вибірки 16 % становлять NP-реакції і 40 % – ED-реакції. Ці цифри є показовими, оскільки доводять той факт, що для молодшого шкільного віку ED-реакції є такими ж переважаючими, як і М-реакції. Представлені дані мають обов'язково враховуватися при плануванні будь-якої корекційної роботи з молодшими школярами.

Третя ж група учнів (56 %) – це ті, які змінювали тип і напрямок відповідей на фрустраційні ситуації протягом всього часу, коли проводилося дослідження. Спільним у їх профілях є загальна тенденція до домінування М-реакцій у 4-му класі, які в середині цієї групи склали аж 52 %.

Отже, лонгітудне дослідження вибірки учнів молодшого шкільного віку підтвердило положення про те, що реакції молодших школярів на фрустраційні ситуації залишаються відносно стабільними в рамках своєї вікової категорії (що робить отримані результати цінними для подальшого порівняльного аналізу з іншими віковими групами). Однак при цьому ми зафіксували певну зміну в динаміці відповідей учнів ближче до третього року лонгітуду, коли абсолютно переважаючими стали ED-реакції (за типом) та стабільно близькими у відсотковому співвідношенні імпульсивні та екстрапульсивні реакції (за напрямком).

Результати лонгітудного дослідження вибірки учнів молодшого підліткового віку показали ще більшу тенденцію (рис. 2.) до переважання імпульсивних реакцій (за напрямком) і самозахисних реакцій (за типом).

Дані діаграми показують зміну динаміки напрямків реакцій молодших підлітків у порівнянні з молодшими школярами. Стабільно високими залишаються показники М-реакцій (2 кл. – 48,4 %, 3 кл. – 60,6 %, 3 кл. 51,5 %), що свідчить про продовження тенденції зводити негативні наслідки фрустраційних ситуацій до мінімуму. Однак порівняно з молодшими школярами відсоток М-реакцій все ж є меншим, що особливо видно на останніх роках обох лонгітюдів: у 4-му кл. кількість профілів, де

переважали М-реакції, досягла 92 %, а в 7-му класі їх кількість складала лише 51,5 %. Такі трансформації відбулися за рахунок збільшення Е-реакцій (5 кл. – 39,3 %, 6 кл. – 33,3 %, 7 кл. – 42,4 %). Для порівняння варто зазначити, що в 4-му класі кількість Е-реакцій досягла лише 8 %. Така динаміка показує, що молодший підлітковий вік є більш чутливим до негативних впливів фрустраційних ситуацій, що в свою чергу веде до збільшення реакцій, направлених на звинувачення оточення, і до надмірного зацікловування на створеній ситуацією проблемі.

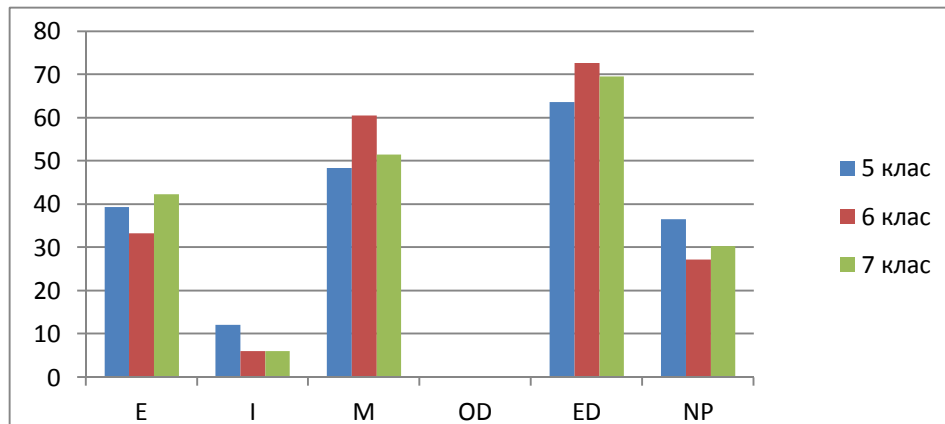

Рис. 2. Порівняльний аналіз типів і напрямків фрустраційних реакцій учнів молодшого підліткового віку протягом трьох років

У порівнянні з молодшими школярами у молодших підлітків спостерігається більш стабільна динаміка в переважанні ED-реакцій за типом (5 кл. – 63,6 %, 6 кл. – 72,2 %, 7 кл. – 69,6 %). Як бачимо, самозахисні реакції у відсотковому співвідношенні є провідними у профілях практично всіх молодших підлітків. Показовим є й те, що така тенденція продовжується протягом всіх трьох років (кількість учнів, що незмінно відповідали в самозахисній манері, становить 42,4 %). Для порівняння, тільки 9 % учнів має профіль, де всі три роки переважають потребова-наполегливі реакції на фрустрацію.

Повертаючись до типів реакцій молодших підлітків, можна констатувати, що розподіл їх на групи (як у випадку з молодшими школярами) є доволі проблематичним, оскільки профілі більшості учнів змінювалися протягом часу (66,6 %). Такі дані можуть свідчити про те, що молодший підлітковий вік є перехідним і характеризується пошуком дитиною себе та відповідних стилів поведінки у змінних обставинах соціального розвитку.

Отже, порівняльний аналіз типів і напрямків реакцій на фрустраційні ситуації у вибірці учнів молодшого шкільного та молодшого підліткового віку показав, що учні середньої ланки (ще більше, ніж молодші школярі) схильні до сильного коливання показників імпульсивних та екстрапульсивних реакцій (за напрямком), але доволі стабільного

переважання самозахисних реакцій (за типом) протягом трьох років лонгітюдного дослідження.

Третю вибірку склали учні старшого підліткового віку, які вивчалися протягом чотирьох років з 2011 р. (8 клас) по 2014 р. (11 клас). Зазначена вибірка бачиться нам принципово важливою, оскільки дозволяє не просто прослідкувати динаміку змін реакцій на фрустраційні ситуації в середині однієї вікової групи, але й зафіксувати зміни, які відбувалися при переході від старшого підліткового віку до юнацького (рис. 3.).

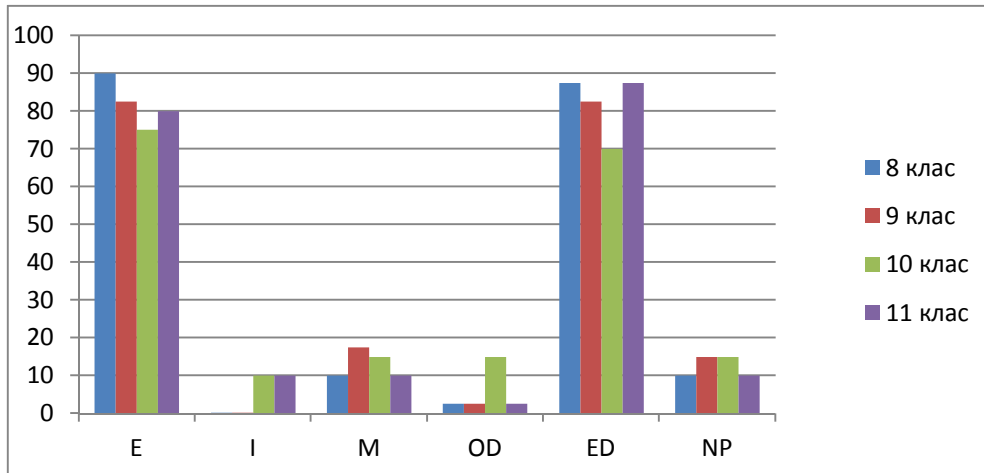

Рис. 3. Порівняльний аналіз типів і напрямків фрустраційних реакцій учнів старшого підліткового віку протягом чотирьох років

На представленій вище діаграмі чітко прослідковується стрибок у напрямку домінування у профілях учнів старшого підліткового віку екстрапунітивних реакцій (порівняно з іншими віковими категоріями): 8 кл. – 90 %, 9 кл. – 82,5 %, 10 кл. – 75 %, 11 кл. – 80 %. При цьому показник імпульсивних реакцій різко падає і залишається стабільно низьким протягом всіх чотирьох років експерименту. Такі дані дозволяють говорити про те, що в своїй більшості профілі учнів старшого підліткового віку є неконструктивними за типами реакцій. Показовим для нашого дослідження є те, що з переходом до юнацького віку зазначена вище тенденція в учнів старшої ланки залишається незмінною. Це свідчить про підвищену фіксацію старших підлітків та юнаків на труднощах, схильність оцінювати ситуацію фрустрації не як задачу для вирішення, а як загрозу особистому "Я", низький рівень відповідальності за ситуацію, заперечення власної провини та відповідне перекладання відповідальності та фрустраційну ситуацію на інших.

Більш детальний аналіз профілів та патернів старших підлітків показав, що в половині учнів (50 %) вони залишаються стабільними протягом всіх чотирьох років. Схожа динаміка була притаманна і молодшим школярам з єдиною відмінністю, що в останніх поряд з E-реакціями були в достатній кількості представлені і M-реакції, чого ми практично не спостерігаємо у старших підлітків. Таке непохитне домінування

екстрапунітивних реакцій у профілях старших підлітків можна пояснити як віковими особливостями, так і зміною соціальної ситуації розвитку підлітків, які долучаються до якісно нової системи взаємин, спілкування з однолітками і дорослими.

Що стосується типів реакцій, то тут, як і в попередніх двох вибірках, наявне домінування самозахисних реакцій (8 кл. – 87,5 %, 9 кл. – 82,5 %, 10 кл. – 70 %, 11 кл. – 87,5 %), у яких головна роль приділяється персоні, що так чи інакше задіяна у виникненні фрустраційної ситуації. Показовим є те, що найвищий показник Е-реакцій зафіксовано на першому та останньому році лонгітуду, що може бути спричинено в першому випадку кризою підліткового віку, а в другому – зміною соціальних умов розвитку.

Серед нових показників, що з'являються в старшому підлітковому віці, можна виділити появу (хоча й незначного відсотку) профілів з домінуванням перешкоджаюче-домінантних реакцій (8 кл. – 2,5 %, 9 кл. – 2,5 %, 10 кл. – 15 %, 11 кл. – 2,5 %), яких ми взагалі не зустрічаємо у представників молодшої школи та середньої ланки. І хоча представлене відсоткове співвідношення переважаючих OD-реакцій є незначним, варто вказати на те, що детальний аналіз профілів показав, що вони (в достатній кількості профілів у кожному класі) ідуть наступними за кількістю після ED-реакцій. Зазначені дані свідчать про те, що у старших підлітків з'являється тенденція до фіксації на перешкоді з подальшим її аналізом та переживаннями, а не вирішенням.

Як бачимо, результати дослідження вибірки учнів старшого підліткового віку довели, що для останніх притаманна наявність найбільш деформованих профілів (з явним переважанням екстрапунітивних реакцій за напрямком у поєднанні з самозахисними реакціями за типом).

Висновки. Результати чотирьохрічного лонгітюдного дослідження дали можливість побачити динаміку зміни типів і напрямків реакцій учнів різних вікових груп у напрямку збільшення кількості екстрапунітивних реакцій (за рахунок зменшення імпульсивних) в учнів старшого підліткового віку. Профіль таких учнів є неконструктивним за напрямками реакцій і потребує, на наш погляд, організованої корекційної роботи шляхом стимулювання розвитку імпульсивних реакцій (з відповідним зменшенням екстрапунітивних). Принципово важливою стала фіксація стабільно завищених показників самозахисних реакцій за типом в абсолютній більшості учнів всіх вікових груп, задіяних у лонгітюдному дослідженні. Цей факт, на нашу думку, свідчить про те, що вікова детермінанта (яка визнана важливою при виборі напрямку реакції) є не настільки сильною при виборі типу реакцій учнів. У зв'язку з цим ми робимо припущення, що останні є результатом дії інших (соціальних, індивідуально-типологічних та ін.) факторів, що впливають на дитину на різних етапах її життя. Зазначену тенденцію обов'язково варто враховувати при проведенні планової корекційної роботи з учнями, оскільки домінування у профілях самозахисних реакцій (особливо у поєднанні з екстрапунітивними реакціями

за напрямком) визнається неконструктивним і потребує відповідного психологічного втручання.

1. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций: [монография] / Ф. Е. Василюк. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
2. *Данилова Е. Е.* Детский тест "рисуночной фрустрации" С. Розенцвейга. Практическое руководство. – М. : Московский городской психолого-медико-санитарный центр, 1997. – 102 с.
3. *Дерманова И. Б.* Диагностика эмоционально-нравственного развития / И. Б. Дерманова. – СПб. : Речь, 2002. – 176 с.
4. *Корнилов С. А.* Лонгитюдные исследования: теория и методы // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 4. – С. 101–116.
5. *Левитов Н. Д.* Фрустрация как один из видов психических состояний / Н. Д. Левитов // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 118–129.
6. *Barker R.* Frustration and regression: an experiment with young children / R Barker, T. Dembo, K. Lewin. – Studies in topological and vector psychology II. University of Iowa Press, 1941. – 314 p.
7. *Dollard J.* Frustration and Aggression / J. Dollard, N. Miller, L. Doob, O. Mowrer, R. Sears. – New Haven. : Yale University Press, 1939. – 213 p.
8. *Maier N.* The role of frustration in social movements / N. Maier // Psychological Review, 1942. – Vol. 49. – № 6. – P. 586–599.
9. *Rosenzweig S.* Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression / S. Rosenzweig // Psychological Review. – 1941. – Vol. 48. – № 4. – P. 347–349.

REFERENCES

1. *Vasilyuk, F. E.* (1984). Psihologiya perezhivaniya. Analiz preodoleniya kriticheskikh situacij [Psychology experiences. Analysis of overcoming critical situations]: monografiya / F.E. Vasilyuk. – M. : Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta (rus).
2. *Danilova, E. E.* (1997). Detskij test "risunочноj frustracii" S. Rozencvejga. Prakticheskoe rukovodstvo [Children test "picturesque frustration" S. Rosenzweig. practical guide]. – M. : Moskovskij gorodskoj psihologo-mediko-sanitarnyj centr (rus).
3. *Dermanova, I. B.* (2002). Diagnostika jemocional'no-nravstvennogo razvitija [Diagnosis of emotional and moral development] / I.B. Dermanova. – SPb. : Rech' (rus).
4. *Kornilov, S. A.* (2011). Longitjudnye issledovanija: teorija i metody [Longitudinal studies: Theory and Methods] // JEksperimental'naja psihologija. T. 4, № 4, 101–116 (rus).
5. *Levitov, N. D.* (1967). Frustracija kak odin iz vidov psihicheskikh sostojanij [Frustration as a type of mental states] / N. D. Levitov // Voprosy psihologii. № 6, 118–129 (rus).
6. *Barker, R.* (1941). Frustration and regression: an ehperiment shhith jounge children [Frustration and regression: an experiment with young children] / R Barker, T. Dembo, K. Leshhin. – Studies in topological and vector psychology II. University of Ioshha Press.
7. *Dollard, J.* (1939). Frustration and Aggression [Frustration and Aggression] / J. Dollard, N. Miller, L. Doob, O. Moshhrer, R. Sears. – Neshh Haven. : JAlE University Press.
8. *Maier, N.* (1942). The role of frustration in social movements [The role of frustration in social movements] / N. Maier // Psychological Revieshh, Vol. 49, № 6, 586–599.
9. *Rosenzshheig, S.* (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an ehperiment on repression [Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression] / S. Rosenzshheig // Psychological Revieshh. Vol. 48, № 4, 347–349.

Svitlana Prahova

LONGITUDINAL RESEARCH OF THE FRUSTRATION PHENOMENON OF STUDENTS OF DIFFERENT AGES

The article presents the results of longitudinal research of the frustration phenomenon among students of different ages. It is showed the dynamic of changes of types and directions of reactions of students of different ages in frustration situation for three years. It is confirmed the idea of the relative stability of reactions to frustration within the specified age category. It is reported the change in the dynamics of the responses of students for E-reactions (in direction) and ED-reactions – in the type closer to the last year of longitude.

The article reveals a complex and multilevel structure and nature of the phenomenon frustration. It is shown that crucial important value in the process of the emergence of frustrating conditions play motivational, behavioral, cognitive and emotional-volitional components of the human psyche. It is noted that for a holistic understanding of the phenomenon of frustration is necessary to distinguish between such categories as frustrator, the situation of frustration, frustration threshold, frustration that are interdependent in the overall structure of frustration occurrence.

The attention is focused on the fact that in general understanding the phenomenon of frustration can be considered a complex of structural-systematic formation that is cyclical in nature, which is multilevel and complex process transition from frustration to frustration.

Keywords: *the phenomenon of frustration, frustration theory, determinants, frustration situation, frustration reaction, longitudinal study.*

УДК 159.923.2

doi: 10.15330/ps.6.1.202-214

Олена Савченко

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
savchenko.elena.v@gmail.com

ОЦІННО-МОТИВАЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається рефлексивна компетентність як інтегративне особистісне утворення, що формується в ході набуття суб'єктом рефлексивного досвіду при застосуванні різних форм рефлексивної активності, спрямованих на розв'язання визначених рефлексивних задач. У структурі рефлексивної компетентності оцінно-мотиваційний компонент виконує наступні функції: оцінку форм рефлексивної активності та її результатів, прогнозування можливих змін у процесі розв'язування проблемно-конфліктних ситуацій, визначення пріоритетних завдань подальшого розвитку себе як суб'єкта рефлексивної активності.

На когнітивному рівні функціонує система критеріїв оцінювання власних форм рефлексивної активності, яка характеризується ступенем когнітивної складності, що відображає рівень диференціації та інтеграції системи. Функціонування оцінно-мотиваційного компонента на метакогнітивному рівні забезпечує система здібностей до прогнозування власної активності. Особистісний рівень представлений системою життєвих задач на саморозвиток, які стимулюють суб'єкта докладати зусилля щодо розвитку в себе певних якостей, формування певних вмінь та знань. Розрізненість елементів компонента є індикатором незавершеності процесу формування його